

GENDER ASPEKTINIŃ KOMPONENTLI ANALIZI

Nazarova Mukaddas Yuldashbayevna

Tayanish doktorant

Qaraqalpaq mámlektlik universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15632722>

Annotatsiya: Bul maqalada genderlik lingvistikada, sózsiz, óz kórinisín tildiń kórkem hám boyawlı quralları yaǵníy xalıqtıń etnomádeniy ózgesheligi, salt-dástúr mádeniyatı menen táriyxı haqqında maǵlıwmat beretuǵın frazeologiyalık birlikler hám naqlı-maqallar arqalı aniqlanıwi talqilanadi.

Tayanish so'zler: gender, aspekt, komponent, sociallıq-lingvistikaliq baǵıt.

Kirisiw. Búgingi kúnde gender menen tildiń óz-ara baylanısın izertlewdiń ilimiý baǵıtları bir qansha saralanıp, ózleriniń tiykarǵı izertleytuǵın máselelerin aniqlap alı dewge boladı. Máselen, *lingvistikaliq genderologiyaliq* (genderlik lingvistika) baǵitta: 1) adam jınısı genderlik tili menen aniqlanatuǵınlığı; 2) til menen jınıstiń ayırmashılığı, ózara baylanıshılığı; 3) hayal menen er adam sóziniń ulıwma insaniylıq ayırmasi; 4) hayal menen er adamnıń milliy-ethnikaliq ayırmashılığı máseleleri áhmiyetli bolıp tabilatuǵın bolsa, sociallıq-*lingvistikaliq baǵıtta* hayal menen er adamnıń tillik jáne tillik emes birliklerdi qollanıw ózgesheliklerin izertlewge itibar qarata basladı. Al, *psixolingvistikaliq baǵıt* boyınsha jinis psixikasına sáykes hayal menen er adamnıń tillik qarım-qatınasında tillik hám tillik emes ózgesheliklerin ajıratıw, bala tiliniń genderlik rawajlaniwin izertlew, psixolingvistika menen neyrolingvistikaniń baylanısı aniqlanadi. *Identifikasiyalıq baǵıtta* avtorı jasırın (anonim) tekstlerdi tekseriw arqalı avtordıń tillik tulǵası, jınısı aniqlanadi. *Lingvomádeniyattanıw hám mádeniyatlardar aralıq* izertlewlerde belgili bir dáwirde túrli tiller menen mádeniyatlardaǵı andropocentrikaliq dáreje belgilenip, til menen mádeniyattiń jámiyettegi ornına sáykes genderdiń alatuǵın ornı, genderdiń ulıwma, ariqsha belgileri aniqlanadı [1].

«... jinisqa baylanıslı izertlewlerde hayallar menen erkeklerdiń hár qaysısınıń sóz saplawında ushırasatuǵın tillik birlikler (sóz, gáp, sóz dizbekleri, frazeologizm, naqlı-maqallar) genderlik bolıp ataladı» - deydi G.Shoqım [2]. Al Z.Salzman óziniń «Til, mádeniyat hám jámiyet» atamasındaǵı miynetinde genderlekt terminin ilim tarawına engizgen lingvist Debora Tannen ekenin aytıp, D.Tannenniń: «Hár jinista sóylew túriniń túpkilikli maqsetine jetiwdiń kóp túrli quralları bar, erkeklerdiń sóylewdegi maqseti-anıq xabardı jetkiziw, onı *esap beriw stili* (the report style) dep, al hayallar qarım-qatınas procesinde ortaq mámilege keltiriwshi maqsetti gózleydi, soǵan sáykes bunı *óz-ara túśiniw stili* (the rapport style) dep atawǵa boladı» degen juwmaǵın qollaydı [3].

Ádebiyatlar analizi. Z.K.Sabitova tildegi genderlik qarama-qayshılıq máselesin diaxroniyalıq tárepin talqılasa [4], Z.J.Túyebekova genderlik kontrastivistikanıń ayırım máselelerin morfologiyaǵa baylanıslı sóz etedi [5]. Z.M.Nurjanova qarım-qatınastıń noverbal qatnastıń genderlik máselelerin sóz etse [6], G.B.Mamaeva erler men hayallardıń sóz qollanıwdaǵı ózgeshelikleriniń genderlik sıpatın [7] arnawlı túrde izertlegen.

Ózbek til biliminde de genderlekt izertleniwi sońǵı jillarda rawajlanıp, bul jóneliste túrli ilimpazlar tárepinen izertlewler alıp barılmaqta. Misali, O. Jo'rayev óziniń "O'zbek tilida erkak va ayol nutqining leksik-semantik xususiyatlari" atlı izertlewinde er adam hám áyeller sóylewinde leksikalıq ayırmashılıqlardı úyrenip, áyeller sóylewinde sezimdi ańlatıwshi leksika,

sinonimler hám jumsartıwshı ańlatpalardıń kóbirek dús keliwi sıyaqlı juwmaqlardı keltiredi. M.Hakimov bolsa “Paralingvistik modus xususida ba’zi mulohazalar” [8] shıgarmasında ózbek jámiyetinde er adam hám hayal sóylewindegi sociomádeniy faktorlardı analiz etip, olardıń jámiyettegi social rol menen qanday baylanıshı ekenin kórsetedi. Z. Karimov “Til hám gender: Ózbek tilinde er adam hám hayal sóylewindegi pragmatik ayriqshaliqlar” [9] atlı jumısında er adamlar hám hayallardıń baylanıshdegi strategiyaları hám sóylewiy minez-qulqların salıstırıwyi analiz etip, er adamlar sóylewiniń kóbirek buyrıq hám tastıyiqlaytuǵın sesler uyǵınlığında, áyeller sóylewiniń bolsa sorawlar beriw hám xoshametlewge baǵdarlanǵanlıǵın aytıp otedi. Bul izertlewler genderlekttin’ ózbek tilindegi kórinetuǵın bolıw formaların anıqlawda zárúrli tiykar bolıp xızmet etdi.

O’zbek til biliminde hám genderlik kóz-qarastan izertlewler sońǵı jılları rawajlanbaqta, bul baǵdarda túrli izertlewshiler tárepinen ilimiy jumıslar alıp barılıp zamanǵóy til bilimiń keń en jayıwına úles qospaqta. Máselen, O. Jo’rayev óziniń “O’zbek tilida erkak va ayol nutqining leksik-semantik xususiyatlari” atlı ilimiy jumısında erkek hám hayallar sózindegi leksikanıń parqların izertlep, hayallar sózinde sezimge baylanıshı leksika, sinonimler hám jumsad táriypleniw kóbirek ushrawı sıyaqlı juwmaqqalarǵa keledi. M.Hakimov bolsa, “Paralingvistik modus xususida ba’zi mulohazalar” [10] jumısında ózbek jámiyetinde erkek hám hayal sózindegi sociomádeniy tásirler talqı qılınıp, olardıń jámiyettegi jámiyetlik rolleri menen qanday baylanıshı ekenin korsetedi. Z.Ro’ziyevaniń “O’zbek tilida gender masalasi: tilshunoslik nuqtai nazaridan” atamasındaǵı jumısında erkekler hám hayallardıń sábetindegi strategiyaları menen baylanıshı is-háreketleri salıstırılmalı talqı qılınǵanda, erkek adamlardıń sóziniń kóphshılıgi buyrıq hám tastıyiqlawshı akcent beriledi, hayallar sózinde bolsa sorawlar hám motivaciyalawǵa baǵdarlanǵanlıǵı belgilengen. Bul izertlewler genderliktiń ózbek tilindegi belgili bolıw formaların anıqlawda ahmietli tiykar bolıp xızmet ettedi.

Qálegen tildiń paremiologiyalıq jáne frazeologiyalıq qorı millet mentaliteti menen milliy mádeniyattı tanıtıwshı qural bolıp esaplanadı.

Hár qanday tildiń frazeo-paremiyalogiyalıq qorı sol xalıqtıń barlıq turmıs tirishiligi, ótmishi, tariyxı. salt-dástúri, ruxiy-materiallıq dúnýasınıń kóp ásirlık saqlawshısı bolıp esaplanadı.. Solay etip, hár eki izertlenip atırǵan tillerdiń uqsaslıqları olardıń dástúriy genderlik rolin frazeologiyalıq birlikler arqalı bek kemlewinde esaplanadı. Sonıń menen birge, eki tilde hám erkek adamlardıń páziyletleri kúsh, hadallıq hám górezsizlik penen baylanıshı. Al, hayal adamlardıń páziyletleri gózzallıq, shańaraqlıq turmıs, góamxorlıq penen baylanıshı sıpatları birdey ekenligi anıqlandi.

Talqılaw. Óz náwbetinde, ayırmashılıqlarǵa toqtalsaq, ingleś tilinde kem-kemnen genderlik stereotiplerge itibar páseyip barmaqta hám inklyusivlik poziciya sebepli genderlik ózgesheliklerge iye frazeologiyalıq birlikler gonergen yamasa qollanıwdan shıgıp qalmaqta (misali, “old maid” sıyaqlı kemsitiwshi frazeologiyalıq birlikler). Al, qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq birlikler kóbirek patriarxal qádiriyatlarǵa pát beredi, ásirese hayal-gızlarǵa salıstırmalı alıp qaraǵanda.

Genderlik ózgeshelikke iye frazeologiyalıq birliklerdiń mádeniy sıpatı haqqında aytqanda, ingleś tili kóbirek individualistik mádeniyattı sáwlelendiredi, bunda genderlik rolı júdá kúshlı emes. Qaraqalpaq tili dástúriy mádeniyat menen bek kem baylanıshı bolıp, bunda social rol jinıslar arasında anıq bólistirilgen.

Juwmaq. Komponentlerdi analiz qılıw principlerin islep shıǵıw boyınsha ilimiylizertlew jumısları dawam etpekte. Usıl kommunikativ leksikologiyayı jaratıw ushın onı kommunikativ til bilimleri principleri menen birlestiriw mümkinshiliği mázmunında hám sózdiń semantikalıq quramın maydan ádisine muwapiq, yaǵníy yadro hám periferiyaǵa iye quram menen, kórip shıǵıw mánisinde perspektivalı kórinedi. Sózlikler maǵlıwmatları tiykarında jaratılǵan komponentli analiz, óz gezeginde, túsindırme sózlikler hám leksikografiya teoriyasıdaǵı táriyplerdi aniqlastırıw hám jetilistiriwge úles qosıwi múmkin.

Semalardı aniqlaw hám sıpatlaw metodikasın jetilistiriw sózdiń semantikalıq mánisin túsiniwge járdem beredi, insanniń jámiyetlik ámeliyat processinde iyelegen bilimlerin jáne onı túsiniwdi sáwlelendiredi.

References:

Используемая литература: Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Денисов А.А. Словарь гендерных терминов. – М., 2002. – 255 с.
2. <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/view/4109/844>
3. Salzmann Zd., Stanlaw J.M., Adachi N. Language, culture and society: an introduction to linguistic anthropology. – Ed. 5th. – NY.: Westview press, 2012. – 423 p.
4. Sabitova, Z. (2013). Авторизация: функциональный и прагматический аспект. In Questions of Russian Literature and Theoretical Literature Sciences (pp. 155-159).
5. Жұбанов.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -Алматы, 1999. -581 б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі VII том, Алматы 2011. -752 б. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. I кітап. -Алматы: Гылым 1996. -195 б
6. Нуржанова З.М. Поза – семиотический компонент коммуникации: гендерный аспект. Вестник национальной академии наук Республики Казахстан. 2007. №1. – С. 100 -104.
7. Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеулер): филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. -Алматы, 2003, 150 б. Советский энциклопедический словарь. -М., 1979. - 1630 с.
8. Ҳакимов Мұхаммад Хұжахонович Паралингвистик модус хусусида баъзи мuloҳазалар // Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnalı. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/paralingvistik-modus-hususida-bazi-mulo-azalar> (дата обращения: 26.01.2025).
9. Ro'ziyeva, Z. O'ZBEK TILIDA GENDER MASALASI: TILSHUNOSLIK NUQTAI NAZARIDAN. Академические исследования в современной науке, (2024). 3(33), 64–68. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/arims/article/view/50136>
10. Ҳакимов Мұхаммад Хұжахонович Паралингвистик модус хусусида баъзи мuloҳазалар // Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnalı. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/paralingvistik-modus-hususida-bazi-mulo-azalar> (дата обращения: 26.01.2025).